

Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem.

A klasszikus kategóriák válságának időszaka*

„Európa jövőjéről gondolkodva, sajnálatos és sajátos jelenségre figyelhetünk fel. Általánosan elterjedt az a felfogás a gyermekekkel kapcsolatban, hogy ők csak akadályai a jelenlegi örömmek, nem pedig a jövő reménységei. Éppen ezért Európa a kiüresedés és bénultság jeleit mutatja, alapjaiban beteg. Európa lelki vitalitása eltűnőben van, népeinek kultúrája pedig kihalóban.”¹ Ezekkel a mondatokkal kezdődik Joseph Ratzingernek, azaz XVI. Benedek pápának az a tanulmánya, melyet 2005. júliusában adott közre, *Európa lelke* címmel.

Valóban, ha körbetekintünk magunk körül, megdöbbenünk mindannak látványától, ami az egész világban az elmúlt években végbe ment, és azoknak a hagyományos kategóriáknak a kikopását hozta, amelyek alapjai a kiművelt és rendezett emberi gondolkodásnak. Azokról a kategóriákról beszélünk, melyek lehetővé teszik számunkra a világ jelenségeinek és történéseinek rendszerezését. Arról a világos értelmi rendről, ha tetszik kommunikációs horizontról van szó, amelyet – minden kétséget kizáróan az ókori örökség talaján – a kereszténység szintetizáló ereje a középkorban kialakuló tudományos intézményrendszeren keresztül létrehozott. Ez az a sajátos kultúra, amellyel az európai kontinens az egész világot gazdagította, azon negatív hatások mellett, amelyet a kolonizáció periódikusan változó formái jelentettek. A kereszténységnek köszönhető az olyan egységes kultúra elméleti lehetőségének megteremtése, melyben a különböző kulturális hagyományok egyedisége meg tud maradni az egységen belül.

* Elhangzott 2006. december 15-én, angol nyelven, a Pápai Kulturális Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett „The European World in Transformation” című konferencia keretében.

¹ POPE BENEDICT XVI, *The Soul of Europe. The West needs to recover the key elements of its Christian heritage if it is to survive*, in *Inside the Vatican* (July 2005) 13-15.

² *Dialogi* III. 26, in *Opere di Gregorio Magno IV* (Bibliotheca Gregorii Magni) (Roma 2000) 284-288. Vö. SZUROMI Sz. A., *Egyházi intézménytörténet* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici I/5) (Budapest 2003) 46.

1. Mi a jövő reménye? – kérdezhetjük XVI. Benedek pápával, miközben nem felejthetjük el, hogy az az egységes kultúra, amelyet az elmúlt tizenégy évszázadban megszoktunk, az ókori világ felbomlásának talaján született meg. Amikor a Nyugatrómai Birodalom összeomlott a népvándorlás nyomása alatt, és egyúttal a stabil közigazgatási rendszer szétesett, Nagy Szent Gergely pápa (590-604) a következőket jegyezte fel: „(...) a városok elnéptelenedtek (...) a templomok leégtek (...) a föld üressé és kopárrá változott (...)”² Másutt azonban így ír: „*Quid ergo mirum, si erumpente persecutionis tempore illi martyres esse potuissent, qui in ipsa quoque pace ecclesiae semetipsos semper adfligendo angustam martyrii tenerunt viam, quando invente persecutionis articulo hii etiam meruerunt martyrii palmas accipere*” (Dialog. 3. 28. 2).³ Valójában a keresztény kultúra, amely az antik kultúra romjaira épült, nem pusztította el annak szilárd alapjait.⁴

Az I. században megjelent és gyorsan növekedő keresztény közösség kulturális újdonsága éppen az volt, hogy – beleértve saját irodalmát – nem valamely meghatározott nemzeti közösség történetéhez kötődött, hanem egy, a közös hit által létrejött közösséghez. Még a kezdeti, görögül íródott munkák sem a hellén világra reflektáltak elsősorban, hanem a Bibliára, nagyon erősen tükrözve az ószövetségi hagyományt.⁵ Ez lehet talán az a sajátos elem, amely képessé tette a kereszténységet, hogy szintetizálja a különböző korok ellentétes szellemi eredményét, miközben terjesztette saját hitének alapvető elveit.

2. Ez a jelenség optimista értelmet ad a címünkben rejlő pesszimista álláspontnak! A görög-római kultúra nem tűnt el a VI-VII. század mindennapi életéből. A 476-os dátum után, melyet általában a Nyugatrómai Birodalom bukásának időpontjaként említünk, a betelepülő népcsoportok különböző új államalakulatokat hoztak létre, melyekre ugyan valamelyest hatott a római kultúra, de a legmeghatározóbb befolyást a kereszténység felvétele jelentette számukra.⁶ Klodvig megkeresztelkedése 498-ban és a frankok megtérése lehetőséget teremtett a vallási egység létrehozására.⁷ Azokról a különböző vallási meggyőződésű csoportokról beszélünk, akik

³ *Opere di Gregorio Magno* IV, 291.

⁴ QUASTEN, J., *La edad de oro de la literatura patristica latina* (Patrologia III) (Biblioteca de Autores Cristianos 422) (Madrid 1981) 17-24.

⁵ VANYÓ L., *Az ókeresztény egyház és irodalma* (Ókeresztény írók I) (Budapest 1988) 22; ERDŐ P., *Theologie des Kanonischen Rechts. Ein systematisch – historischer Versuch* (Kirchenrechtliche Bibliothek 1) (Münster 1999) 95-106.

⁶ GARCIA-VILLOSLADA, R., *Edad Media (800-1303). La cristianidad en el mundo europeo y feudal* (Historia de la Iglesia Católica II) (Biblioteca de Autores Cristianos 104) (Madrid 2003) 22-23.

elsajátították a korábbi Római Birodalomban élők mindennapos életmódját, nem a külső jogi keretek átvételével, hanem a számukra új vallási meggyőződés következtében.

Végül, Nagy Károly római császárrá koronázása 800 karácsonyán megteremtette a lehetőséget a Nyugatrómai Birodalom újjáéledésére,⁸ megnyitva ezzel az utat a béke és igazságosság birodalmi ideáljának újbóli megvalósítására az egységes vallás alatt.⁹ Így megkezdődött az a folyamat, amelyet Robert Bartlett professzor európaizálódásnak nevez (1993).¹⁰ Hogyan állíthatjuk ezt a „sötétnek” – ennek az időszaknak a tekintetében különösen is „sötétnek” – nevezett korai középkorról?

Nyilvánvaló, hogy nem a klasszikus értelemben vett európai kultúra megalapozásáról beszélünk, amelyet általában a görög-római kultúrával azonosítunk. Hanem arról az átmenetről, amely a klasszikus kultúrát megőrizve, az ismeretátadás új útján keresztül alapozta meg a Földközi-tenger medencéje kultúrájának újrendezését. Ez a folyamat olyan szellemi egységet hozott létre, mely magában foglalta az egységes latin kultúrát, oktatást, szerzetességet, irodalmat, politikai gondolkodást, pénzverést, harcászatot, és mint a közösségi élet erkölcsi szintjének meghatározóit: a szentek kultuszát és a zarándoklatokat.¹¹

3. Az Európa-szerte létrejövő kolostori könyvtárak voltak azok, amelyek az ókori ismeretek tárházát jelentették a középkori gondolkodók számára. Ez a tudáskincs meghatározó rugójává vált az egyetemek alapításának, amelyek döntő szerepet játszottak Európa szellemi újjáéledésében. Az a „föld”, amely Nagy Szent Gergely idejében, a VI. század legvégén, kopárnak tűnt, képessé vált arra, hogy kivirágozzék. Az ókori kultúra pusztulása virágba borult a XII. század reneszánszának hatására. Az élet lelki reformja is megindult, ami a *cluny-i mozgalom*, *ciszterciek*, *premontreiek*, *karthauziak*, *templomosok*, *johanniták*, valamint női imádságos mozgalmak – ahogy Giles Constable professzor felsorolja (1996)¹² – születésében mutatkozott meg. Ez a reform, nemcsak a keresztény hitet érintette,

⁷ BROWN, Th., *The Transformation of the Roman Mediterranean, 400-900*, in HOLMES, G. (ed.), *The Oxford History of the Medieval Europe* (Oxford 1992) 1-58, különösen 39-48.

⁸ VANDERPUTTEN, S., *Faith and Politics in Early Medieval Society: Charlemagne and the frustrating failure of an ecclesiological project*, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 96 (2001) 311-332.

⁹ IMBERT, J., *Les temps Carolingiens (741-891). L'Église: les institutions* (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident V/1) (Paris 1994) 14-16.

¹⁰ BARTLETT, R., *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350* (Harmondsworth 1994) 269-270.

¹¹ BARTLETT, R., *The Making of Europe*, 291. Vö. RICÉ, P., *Education and Culture in the Barbarian West, Sixth through Eighth Centuries* (Columbia SC 1976).

hanem meghatározó volt az írásos kultúra vonatkozásában is.¹³ A Szent Márton-hegyi benedeki regulát követő kolostor XI. századból fennmaradt könyvtárjegyzékében 250 művet találunk, köztük liturgikus könyveket, Szent Benedek reguláját és a Biblia-kivonatokat, valamint Nagy Szent Gergely írásait, Sevilla-i Szt. Izidor *Ethymologiae*-jét, Cicero, Cato és Lucanus műveit.¹⁴ A kéziratos források tanulmányozása egyértelműen mutatja a kifejlődő oktatási központokban az egyes oktatók személyes szerepének fontosságát, amint az oktatás folyamán, lépésről-lépésre bővülő anyaggal és hangsúlyokkal törekszenek az előadott diszciplína plasztikus és a gyakorlatban is hasznosítható kifejtésére. Ez az oktatói tevékenység képezi azt a folytonos belső tartalmat, amelynek külső kerete és jogi meghatározottsága az egyetemek megalapításával a XII. századra átalakul.¹⁵ A XIII. századra kikristályosodik az egyes tudományok módszere és eszköztanrendszere, ami tartósan megalapozza Európa egységes skolasztikus kultúráját.¹⁶ Ez az intézményesült skolasztikus oktatási rendszer¹⁷ szorosan kötődött Arisztotelészhez és Aquinói Szt. Tamás munkáihoz,¹⁸ valamint később Descartes érvrendszeréhez, és századokon keresztül gazdagított közvetlen vagy közvetett formában minden egyes kontinenst.¹⁹

4. Csak a II. világháború után támadt fel újra a kulturális krízisnek az a típusa, amelyet az Egyház történetének korai időszakából ismerünk. Szétforgácsolódtak azok a kategóriák, amelyek a skolasztika gondolatvilágának köszönhetően alapot adtak annak a mindennapi kultúrának, mely meghatározó módon kötődik a görög-római és azon túl a keresztény kultúrához. Ez posztmodern olvasási, írási, kommunikációs, valamint vallásos kultúránk alapvető jelensége. Homérosz, Horatius, Cicero, Vergilius és az *Aeneis*, Lactantius, Ovidius, Marcus Aurelius, Szt. Ágoston, Aquinói Szt. Tamás, Petrarca, Dante Alighieri (és az *Isteni színjáték*), Toquato Tasso, Blaise Pascal, Jean-Jaques Rousseau, Goethe, Fjodor Dosztojevszki, Lev N. Tolsztoj vagy éppen Antoine de Saint Exupéry: ezek az irodalomtörténet különböző korszakaiból származó nevek, és nagyon

¹² CONSTABLE, G., *The Reformation of the Twelfth Century* (Cambridge 1998) 49.

¹³ BISCHOFF, B., *Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge 1995) 212-223.

¹⁴ CSAPODI Cs., *A középkori magyarországi könyvtárak története*, in *Kódexek a középkori Magyarországon* (Budapest 1985) 19-33, különösen 19-20.

¹⁵ BELLOMO, M., *Il Medioevo e l'origine dell'università*, in BELLOMO, M., *Medioevo edito e inedito I. Scholae, Universitates, Studia* (I Libri di Erice 20/1) (Roma 1997) 15-30. Vö. SZUROMI Sz. A., 'Work in progress' – *The transition from the cathedral teaching to university instruction of canon law in the 11th and 12th centuries*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 91 (2005) 758-766.

ismerősek a hagyományos nemzedékek fülének. E kimagasló szerzők és műveik a kultúra iránti érzékenységet alapozták meg generációról generációra, lehetővé téve az irodalmi kifejezésmódot és a gazdag szókincset, beleértve azokat a „*sententia*”-kat, amelyek átkerültek a mindennapi élet nyelvezetébe.

Sajnálatos, hogy a latin nyelv és azoknak a szerzőknek az ismerete, akik a művelt társadalom általános kultúrájához tartoztak, nem képes jelentős befolyást gyakorolni az újabb generációk nyelvi és képzeletvilágára. A középfokú és egyetemi oktatásban az oktatóknak rá kell eszmélniük, hogy az ókor, középkor, barokk és klasszicizmus korának szerzői, valamint a két világháború közötti írók klasszikus kifejezési stílusa lényegileg különbözik attól a hangokra és képekre építő kultúrától, amely az elsődleges és meghatározó tapasztalata az ifjú nemzedéknek. Így nem lehet véletlen, hogy az életről, halálról, igazságról, hamisságról, erkölcsről, udvariasságról, szeretetről, megbocsátásról, bocsánatkérésről és vallásról kialakult klasszikus kategóriák eltűnőben vannak a mindennapok gyakorlatából, mint értelmezhetetlen formák. Nyilvánvaló, hogy a kommunikáció új formái és lehetőségei nagy segítségére lehetnek a világméretű információ-felhasználásnak.²⁰ De mit tudunk kezdeni a nagyszámú információval azok nélkül az alapelvek nélkül, melyek az osztályozás eszközüül szolgáltak? Hogyan legyünk „ékeksszóloak” anélkül, hogy ismernénk az „ékeksszólas” jelentését? Miképpen lehetséges a harmónia megkomponálása, ha nem tudunk különbséget tenni „harmónia” és „diszharmónia” között? Következésképpen, hogyan legyünk képesek megtalálni – mint szabad emberi lények – a saját vallásos érzületünk kifejezési formáját anélkül, hogy reflektált ismeretünk lenne a teremtő Istenről?²¹ Ezek a kérdések jól mutatják, milyen gyengévé válik az emberi lény, amint elveszíti kategóriáit és az egységes szellemi horizontot.

5. Ez az egységes fogalomvilág jellemezhető magának a „vallásnak” az általánosan elfogadott jelentéstartalmával. Még korunk információs és kommunikációs forradalma sem volt képes arra, hogy lényegében megváltoztassa az emberi értelemben azt a jelentésmezőt, amelyet a val-

¹⁶ VAUCHEZ, A. (ed.), *A pogée de la papauté et expansion de la Chrétienté (1054-1274)* (Histoire du Christianisme 5) (Paris 1993) 435-439.

¹⁷ D'ONOFRIO, G., *Storia della Teologia* II (Piemme 2003) 315-322.

¹⁸ D'ONOFRIO, G., *Storia della Teologia* 379-389.

¹⁹ CORETH, E. – SCHÖNDORF, H., *Philosophie des 17. und 18. Jahrhunderts* (Stuttgart 1983) 21-34.

²⁰ VÖ. NIPPERDEY, V., *Vertrauen – Ein Grundbegriff der modernen Welt* (Dies Academicus der Technischen Universität München, 2 Dezember 2004) (München 2004) 8-10.

lás klasszikus, skolasztikus fogalma jelöl. Sőt, minden egyes újabb vallási jellegű közösséget továbbra is – bár nem tudatosan – a keresztény vallási tartalomhoz viszonyítva igyekszünk kategorizálni.²² Hozzá kell tennünk, hogy ez nem pusztán a vallási fogalmainkkal kapcsolatosan igaz. Tény, hogy a keresztény alapon létrejövő bölcseleti rendszerek, a klasszikus értelemben vett tudományos tevékenység művelésének elvein túl, az élet minden területén meglehetősen állandósult fogalmi kategóriákat hoztak létre. Ezek a kategóriák épültek bele az egyes országokban működő oktatási rendszerekbe, mint olyan váz, amely alapján az adott társadalom teljes jogú tagjává váló személy képes kiszámítható és összehangolt, saját körében előre vivő tevékenység végzésére.

A felvilágosodás XVIII. századi nagy eszméi, a kortárs forradalmi hatás dacára, csak ezen a kereszténység által szintetizált talajon jöhettek létre.²³ Itt most a tolerancia gyakorlásának sajátosan európai jellegzetességére hívnánk fel a figyelmet. Úgy tűnhet, hogy a valódi tolerancia a modernkori fejlődés eredménye.²⁴ Ám, ha egy pillantást vetünk a nemzetközi diplomácia történetére, láthatjuk, hogy milyen jelentős változást hoz a különböző ütköző érdekek egyeztetés útján történő megoldásában a IV. század, a pápai legátusok tevékenysége.²⁵ Ezek a kétoldalú tárgyalások, gyakran vallási ellentétek dacára, sikeresen szolgálták az akkori, természetesen keresztény, Európa érdekeit.²⁶ Nyilvánvalóan nem a mai értelemben vett újkori vallási toleranciáról beszélünk, vagy a gyakran véres összecsapásokká fajuló vallási, politikai konfliktusokat vonjuk kétségbe.

²¹ Vö. SZT. I. KELEMEN, *Levél a korintusiakhoz* 35, 3-5. „(...) Quels sont donc les biens préparés pour ceux qui l'attendent? Le créateur et père des siècles, le Très Saint, en connaît seul le nombre et la beauté. Luttons donc afin d'être trouvés au nombre de ceux qui attendent, afin d'avoir part aux dons qu'il a promis. Mais comment cela se fera-t-il, bien-aimés? (Cela se fera) si notre pensée est fixée sur Dieu avec foi, si nous recherchons ce qui lui plaît et ce qui lui est agréable, si nous accomplissons ce qui convient à sa volonté irréprochable et si nous suivons le chemin de la vérité, en rejetant loin de nous toute injustice et perversité, avarice, querelles, méchancetés et fourberies, murmures et médisances, refus de Dieu, orgueil et jactance, vaine gloire et dureté pour les étrangers.”: *Clément de Rome Épître aux corinthiens* (Sources Chrétiennes 167) (Paris 1971) 157-159.

²² Vö. Real Decreto 142/1981, de 9 de enero, sobre organización y funcionamiento del registro de entidades religiosas. MOLINA, A. – OLMOS, M. E. – CASAS, J. L. (ed.), *Legislación eclesiástica* (Civitas Biblioteca de Legislación) (Madrid 2000) 175-178. Supplement to this question: VIEJO-XIMÉNEZ, J.M., *Una visión actual del Derecho eclesiástico español*, in *Ius Canonicum* 45 (2005) 787-813.

²³ ULLMANN, W., *Law and Politics in the Middle Ages. An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas* (Ithaca NY 1972) 278-279.

²⁴ Vö. THIREAU, J-L., *Introduction historique au droit* (Paris 2001) 270-272.

²⁵ SZUROMI Sz. A., *Egyházi intézménytörténet* 191-192.

Mindössze jelezzük, hogy a sajátosan is az európai külpolitikára jellemző látásmód alapelvei, a kereszténység szintetizáló helyzete miatt, már jóval az újkor előtt adottak.²⁷ Talán az iszlám-keresztény párbeszéd története megfelelően mutatja az európai jellegű gondolkodás tulajdonságait.²⁸ Annak ellenére, hogy Assisi Szt. Ferenc 1219. évi tárgyalásai Al-Kamel szultánnal valódi hatás nélkül maradtak, és csak rövid időre tették lehetővé iszlám területeken a ferencesek szabad prédikációját és a szent helyek látogatását,²⁹ ez az esemény jól mutatja azt a kereszténységre jellemző, kultúrát közvetítő sajátos mentalitást, amit a modern kor embere az „európai jellegű gondolkodás” alapjának tekint.³⁰ Emlékeztetni szeretnénk csupán arra, hogy XIII. Leó pápa 1888-as *Libertas praestantissimum* kezdetű enciklikájában egyértelműen kinyilvánította: a vallási meggyőződés az ember sajátos egyéni tulajdonságai közé tartozik, amelyet szabadon választ.³¹ Ezt a kijelentést erősíti az 1917-es *Codex iuris canonici* 1351. kánonja;³² a *Dignitatis Humanae* 2a pontja,³³ valamint az Egyházi Törvénykönyv (1983) 748. kánonja.³⁴ Ezek a mondatok a hívőnek a megválasztott hitben való megmaradásáról is beszélnek.³⁵

Konklúzió

Láthatjuk, hogy az információs technológia és a globalizálódás hogyan teszi nemzetközivé, világméretűvé azt a környezetet, amely hagyományosan néhány adekvát rendszer, szerkezet és kategória alapján volt leírva és osztályozva, amint pl. Bart J. McGettrick egyik cikkében (2002) olvashatjuk.³⁶ Nyilvánvalóan szükséges, hogy az ember eszközként igénybe vegye

²⁶ *The New Catholic Encyclopedia* VIII (New York 1967) 607-609.

²⁷ GRAHAM, R. A., *Vatican Diplomacy. A Study of Church and State on the international plane* (Princeton N.J. 1959) 99-126.

²⁸ PUECH, H. Ch. (ed.), *Histoire des Religions* III (Paris 1977) 3-177.

²⁹ MAALOUF, A., *A kereszteshadjáratok arab szemmel* (Budapest 1997) 333-354, vö. 415-416.

³⁰ ESPOSITO, B., *Il Diritto Internazionale tra passato e futuro: l'apporto della Dottrina cattolica e di Giovanni Paolo II. Un'ipotesi concreta per la sua evoluzione*, in *Angelicum* 81 (2004) 565-591, különösen 582-584.

³¹ *Acta Leonis XIII VIII* (Romae 1888) 237-238.

³² CIC (1917) Can. 1351 – Ad amplexandam fidem catholicam nemo invitus cogatur.

³³ *Dignitatis humanae* (Concilium Vaticanum II, sessio IX, 7. dec. 1965) 2a. „(...) Huiusmodi libertas in eo consistit, quod omnes homines debent immunes esse a coërcitione ex parte sive singulorum sive coetuum socialium et cuiusvis potestatis humanae, et ita quidem ut in re religiosa neque aliquis cogatur ad agendum contra suam conscientiam neque impediatur, quominus iuxta suam conscientiam agat privatim et publice, vel solus vel aliis consociatus, intra debitos limites. Insuper declarat ius ad libertatem religiosam esse revera fundatum in ipsa dignitate personae humanae, qualis et verbo Dei revelato et ipsa ratione cognoscitur. (...)”:
Conciliorum oecumenicorum decreta (Bologna 1973) 1002.

ezeket az új lehetőségeket. Mindazonáltal a klasszikus kategóriák krízise után meg kell tanulnunk, hogy a posztmodern időszak ezen új lehetőségeit miképpen tudjuk használni a klasszikus és eltűnő félben lévő kategóriáink alapján. Csakis így leszünk képesek felfogni és elfogadni az emberi méltóság, a közjó, az erkölcs és a lelkek üdvösségének tényleges jelentését. Hasonló módon cselekedtek a keresztények Nagy Szt. Gergely idejében, ami az emberi kultúra virágzását és az Isten iránti hála kifejezését hozta. Az emberiség képessé válhat arra, hogy újra hasonló módon cselekedjen, ha nem felejt el a teremtett emberi lény azokat az ajándékokat, amelyet az objektív igazság léte és az Istennel szemben megnyilvánuló abszolút (nem feltételes) önzetlenség jelent. Amint azt 2002-ben Zenon Grocholewski bíboros kifejtette, a katolikus egyetem sajátos célja, hogy ezt a lelkületet ültesse el hallgatóiban.³⁷

1920. május 23-án XV. Benedek pápa (1914-1922) *Pacem Dei Munus* enciklikájában olyan egységes társadalomról beszélt, amely rendezett formában megőrzi és megvalósítja azt a célt, amelyet a Teremtő az ember elé kitűzött, és amelyet a katolikus Egyház mind a mai napig a lelkek üdvösségében jelöl meg. XV. Benedek annak a „léleknek” nevezi az Egyházat, amely átjárja az Európa területén történelmileg létrejött emberi társadalmat.³⁸ Ez a megállapítás képezte a hátterét az adenaueri és schumanni gondolat megszületésének.³⁹ Posztmodern korunkban sem mondhatunk le tehát azoknak az értéket teremtő erkölcsi és kulturális elveknek az átadásáról és alkalmazásáról, amelyek Európa, és ha tetszik az egész modern világ, a létét és egyben a lényegét köszönheti.

³⁴ CIC (1983) Can. 748, § 1. Omnes homines veritatem in iis, quae Deum eiusquem Ecclesiam respiciunt, quaerere tenentur eamque cognitam amplectendi ac servandi obligatione vi legis divinae adstringuntur et iure gaudent.; § 2. Homines ad amplectendam fidem catholicam contra ipsorum conscientiam per coactionem adducere nemini unquam fas est.

³⁵ ERDŐ P., *A vallásszabadság egyházi jogi szempontból*, in ERDŐ P. (ed.), *Az élő egyház joga. Tanulmányok a hatályos kánonjog köréből* (Budapest 2006) 136-142, különösen 139-141.

³⁶ MCGETTERICK, B. J., *The Challenge of Globalisation for Christian Education: objectives, proposals, forms of co-operation*, in *Seminarium* 42 (2002) 921-934.

³⁷ GROCHOLEWSKI, Z., *Introduzione: Globalizzazione ed educazione superiore cattolica – speranze e sfide*, in *Seminarium* 42 (2002) 651-654.

³⁸ AAS 12 (1920) 216-217. „(...) Itaque, historia teste, cognovimus, veteres Europae gentes immanitate barbaras, ex quo in easdem Ecclesiae spiritus penetraverit, extenuato sensim ipsarum inter ipsas multiplici maximoque discrimine sublatisque discordiis, coivisse tandem in unam eiusdem generis societatem, natamque esse Europam christianam (...)”

³⁹ FERENCZY R. – SZUROMI Sz. A., *A ius commune mint az Európa-jog alapja*, in *Kánonjog* 7 (2005) 75-81.